



## الگوی سازمان اجتماعی خانواده در قرآن

محمدباقر آخوندی<sup>۱</sup>

۳۰

دوره ۱۲، شماره ۲، پیاپی ۳۰  
تابستان ۱۴۰۳

### مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۲/۰۷/۰۸

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۲/۱۱/۱۶

صص: ۲۷۴-۲۴۵

شابا چاپی: ۵۵۹۹-۲۲۲۲

رتبه علمی

ب

پژوهشی هیئت گوناگونی در  
JOURNALS.MSRT.IR

DOR: 20.1001.1.23295599.1403.12.2.11.1

### چکیده

خانواده مسلمان ایرانی در شرایط کنونی با مسائل اجتماعی متعددی روبرو است که به زعم این مقاله ناشی از فاصله گرفتن از نسخه بومی، ملی و دینی خانواده، می‌باشد. براین اساس هدف این پژوهش فهم و کشف الگوی سازمان اجتماعی خانواده در آموزه‌های قرآنی است که از طریق پاسخگویی به دو سوال زیر میسر می‌شود. در سازمان اجتماعی خانواده اهداف، ارکان و کارکردهای خانواده کدامند و نظام اجتماعی خانواده چگونه سامان‌دهی شده است؟ روش تحقیق، کیفی و ترکیبی از سه رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی، تحلیل محتوا کیفی، روش داده بنیاد و است. یافته‌های نشان می‌دهد، مهمترین اهداف و کارکردهای تاسیس خانواده عبارتند از: حصول آرامش به عنوان هدفی بسترساز و در عین حال مستقل، اجتماعی کردن دین، جامعه پذیر کردن فرزندان، سلامت اجتماعی و فرزندآوری. همچنین یافته‌ها نشان می‌دهند، صورتبندی نقشی در خانواده به گونه‌ای تنظیم شده که نقش‌های نرم، عاطفی و محوری در تحقق اهداف خانواده، مربوط به موقعیت‌های زنانه و نقش‌های سخت، رسمی و ابزاری، مربوط به موقعیت‌های مردانه است. مهمترین نقش فرزندان احسان به والدین و مهمترین نقش نظام خویشاوندی، حمایت اجتماعی از خانواده است. نتیجه اینکه ترکیب نقش‌های زنانه و مردانه در خانواده رابطه اجتماعی دو ستانه، محبت آمیز و مبتنی بر ایثار، آرامش، اطمینان و اعتماد را در خانواده و جامعه تولید و باز تولید می‌کند.

**کلیدواژه‌ها:** نظام اجتماعی خانواده، سازمان اجتماعی خانواده، موقعیت اجتماعی، صورتبندی نقشی.

۱. عضو هیئت علمی گروه جامعه‌شناسی دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران. (نویسنده مسئول)

## ۱. مقدمه و طرح مسئله

در شرایط کنونی بخشی از خانواده‌های ایرانی با مسائل اجتماعی متعددی مواجهند که عدم مداخله، آینده‌ای مبهم را برای جامعه به ارمغان خواهد آورد؛ برای توضیح ملموس این موضوع، به بخشی از نمودهای عینی مسائل اجتماعی که در حوزه خانواده ظهور کرده یا در حال ظهورند، اشاره می‌شود. طبق بررسی‌های مرکز آمار ایران میزان طلاق در سال ۱۳۵۸ فقط ۶ درصد ازدواج‌های همان سال را تشکیل می‌داد؛ در حالی که این میزان در سال ۱۳۹۹ به بیش از ۳۲ درصد ازدواج‌های همان سال افزایش یافته است.<sup>۱</sup> نرخ ازدواج سالانه نیز کاهش یافته به گونه‌ای که در سال ۱۴۰۰، ۳۶ درصد زنان در سن ازدواج هنوز ازدواج نکرده‌اند.<sup>۲</sup> بر اساس اعلام مرکز آمار ایران، حدود ۹ میلیون و ۸۰۰ هزار نفر از جمعیت جوان کشور در سن متعارف ازدواج قرار دارند که هنوز ازدواج نکرده‌اند. از این تعداد، ۵ میلیون و ۳۷۳ هزار نفر مرد و ۴ میلیون و ۴۲۳ هزار نفر زن، هستند. همچنین از این میزان یک میلیون و ۸۱۰ هزار نفر بالای سن متعارف و قبل از سن تجرد قطعی‌اند و ۲۲۰ هزار نفر هم مجرد قطعی محسوب می‌شوند؛ بر همین اساس سن باروری نیز در زنان افزایش یافته است.<sup>۳</sup> ازدواج‌های سفید نیز همانند وصله‌ای نجس برگرداننده خانواده ایرانی، و برخلاف سنت‌های دینی و ملی، در حال گسترش است. از سوی دیگر و بر اثر آنچه گذشت پیش بینی می‌شود آمار سالمندان در ایران بشدت افزایش یافته تبدیل به کشوری سالمند گردد؛ علاوه بر آن معضل غیر قابل کنترل (حدافل در کوتاه مدت)، مصارف تجملی در خانواده، زمینه ساز بسیاری از مسائل اجتماعی از جمله مسائل پیش گفته، گردیده و باعث به حاشیه رفتن صلح رحم به عنوان سستی دیرپا و موثر، گردیده است. از مجموعه مسائل مرتبط با خانواده می‌توان نتیجه گرفت که خانواده مسلمان ایرانی، در حال حاضر (حدافل)، دچار اختلال رابطه است. این در حالی است که الگویی عینی و در دسترس، هنوز از منابع دین، به صورت عملیاتی ارائه نگردیده تا با استفاد از ظرفیت‌های دین مسائل اجتماعی خانواده کنترل گردد. چرا که ظرفیتها و فرصتهای ملی و دینی در فرهنگ ملی و دینی

1- <https://www.amar.org.ir/>

2 - <https://www.isna.ir/news/1400071812320>

3 - <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1400/04/20/2535753>

4 - <https://www.isna.ir/news/1401070301052>

ایران کم نیستند، فقط باید آنها را شناخت و در جهت حل مسائل خانواده بکار بست. از جمله آنها آموزه‌های قرآن است که طبق خیلی از تحقیقات هنوز بیش از ۹۰ درصد مردم به آن باور دارند!<sup>۱</sup> به زعم این نوشتار، بروز و ظهور شرایط تهدید کننده بنیان خانواده، ناشی از فاصله گرفتن خانواده ایرانی مسلمان از نسخه‌های سستی و دینی خود است. بدین معنی که توزیع و اجرای نقش‌های اجتماعی در خانواده و در نتیجه نقش‌پذیری با آنچه در فرهنگ ملی و دینی وجود دارد، متناسب با الگوی دین نیست. به همین جهت، کشف و بازخوانی الگوی سازمان اجتماعی خانواده، اولویت این مقاله است.

### اهداف و سوالات

هدف اصلی این پژوهش عبارت است از کشف الگوی سازمان اجتماعی خانواده در آموزه‌های قرآن از طریق رویکرد داده بنیاد. تحقق هدف مزبور با پاسخگویی به سوالات ذیل میسر خواهد شد.

- ۱- مهمترین اهداف و کارکردهای خانواده، کدامند؟
- ۲- ارکان و بنیادهای خانواده، کدامند؟
- ۳- نظام ارزشی خانواده، کدام است؟
- ۴- موقعیتها و نقشها در سازمان اجتماعی خانواده، چگونه سامان‌دهی شده‌اند؟
- ۵- الگوی سازمان اجتماعی خانواده در قرآن، چگونه سامان یافته است؟

بصورت مشخص کشف الگوی سازمانی خانواده در قرآن مجید، دستاورد این مقاله است که طبیعتاً مهمترین بخش الگوی پیشرفت ایرانی اسلامی است. چرا که براساس نتایج این پژوهش، خانواده اساس اجتماعی شدن دین، اساس حکمرانی سیاسی و پیشرفت اقتصادی است.

### پیشینه

مقالاتی که ذیل عنوان خانواده در قرآن، منتشر شده‌اند بالغ بر ۵۰ مورد است که بخشی از آنها تفاوت اساسی در محتوا و روش با این مقاله دارند؛ اما بخشی از آنها که ارتباط بیشتری با عنوان مقاله حاضر دارند مورد بررسی قرار می‌گیرند.

1 - <https://ispa.ir/Default/Details/fa/2096>

هاشمی (۱۳۸۶) در مقاله‌ای که در شماره ۴۹ فصلنامه پژوهش‌های قرآنی منتشر کرده، نقش زن در خانواده را از نظر قرآن مورد بررسی قرار داده است. در این مقاله گرچه نقش و کارکرد به مفهومی علمی آن مورد نظر قرار نگرفته، اما تنها به همین نقش بسنده شده و سایر نقشها در خانواده حذف شده‌اند. این نقصی جدی بشمار می‌آید چرا که نقشها در خانواده متضایند و به تنهایی کارائی ندارند. رستمی نسب و شبستری نژاد (۱۳۹۳) در مقاله‌ای که در شماره ۲۰۸ فصلنامه معرفت منتشر کرده‌اند، به این نتیجه رسیده‌اند که از نظر قرآن، خانواده اساسی‌ترین عامل تربیت محسوب می‌شود. اما به این سوال که چرا اینگونه است؟ پاسخ نداده‌اند.

ملکی فاراب و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله‌ای که در شماره ۴۰ فصلنامه فرهنگ مشاوره و روان درمانی، منتشر شده، سعی کرده‌اند از طریق کدگذاری، الگوئی قرآنی از خانواده ارائه کنند. الگوی ارائه شده سه شاخص زمینه، ساخت و کارکرد را شامل شده است. گرچه ساخت برای خانواده تعریف شده اما ساختار براساس عناصر ساختی خانواده تدوین نشده است؛ سازمان اجتماعی و نظام اجتماعی خانواده که شکل دهند ساختار خانواده‌اند ندیده گرفته شده است. همچنین مهمترین کارکردهای خانواده که هدف آن نیز محسوب می‌شوند و نیز نظام ارزشی و نظام روابط اجتماعی خانواده ندیده گرفته شده است.

مولائی نیا و فرشادنیا (۱۴۰۲) در مقاله‌ای تحت عنوان "نقش آفرینی معادباوری در تحکیم خانواده در برابر فضای مجازی" که در فصلنامه علمی مطالعات الگوی پیشرفت ایرانی اسلامی در حال انتشار است، به این مسئله پرداخته است. نتایج این مقاله نشان می‌دهد معادباوری خانواده را در برابر فضای مجازی مصون می‌کند. اما واقیت این است این مقاله به راهکارهای عملیاتی نپرداخته است. در هر صورت نکات زیر نوآوری‌های مقاله حاضر است که در هیچ کدام از مقالات پنجاه‌گانه مزبور یا وجود ندارند یا یکجا دیده نمی‌شوند.

اول؛ مشخص گردیده چگونه خانواده اساسی‌ترین نهاد شکل‌گیری تربیت بوده، پایه‌های شخصیت و هویت را شکل می‌دهد.

دوم؛ برای اولین بار نظام اجتماعی و سازمان اجتماعی خانواده از قرآن استخراج و ارائه گردیده است.

سوم؛ برای اولین بار نظام روابط اجتماعی متناسب با صورت بندی موقعیتی و نقشی خانواده از قرآن استخراج و ارائه گردیده است.

چهارم؛ دو کارکرد مهم و اساسی خانواده که از اهداف آن نیز بشمار می‌روند یعنی جامعه پذیری اعضا و اجتماعی کردن دین و توحید، استخراج و ارائه گردیده است.

پنجم؛ مبتنی بر نظام اجتماعی خانواده نظام ارزشی متناسب با آن استخراج و ارائه گردیده است.

ششم؛ الگویی عملیاتی قرآن از سازمان اجتماعی خانواده ارائه گردیده است.

### چارچوب مفهومی

سازمان اجتماعی عبارت است از افرادی که با هم تعاملی نسبتاً مستمر با احساس پیوستگی دارند و در موقعیت، نقش و پایگاه اجتماعی دارای تمایزند (صدیق اورعی و همکاران، ۱۳۹۸ ص ۲۰۴). در این تعریف افرادی که دارای تعامل نسبتاً مستمر با احساس پیوستگی هستند را، طبق تعریف، گروه اجتماعی می‌توان نامید و شبکه‌ای از موقعیت‌ها، نقش‌ها و پایگاه‌های اجتماعی که براساس نظمی خاص توزیع می‌شوند را نظام اجتماعی می‌دانیم. بنابراین سازمان اجتماعی عبارت است از گروه اجتماعی بعلاوه نظام اجتماعی (همان). در نظام اجتماعی خانواده، موقعیت‌ها، نقش‌ها و پایگاه‌های اجتماعی سه عنصر اصلی آن بشمار می‌روند. موقعیت اجتماعی، جایگاه و وضعیت هر فرد نسبت به دیگران، در گروه اجتماعی، است. و انتظاری که دیگران از کسی که موقعیت اجتماعی را احراز کرده، دارند تا به گونه‌ای خاص رفتار کند، نقش اجتماعی نامیده می‌شود. در واقع نقش اجتماعی مجموعه تعهداتی است که فرد با احراز موقعیت اجتماعی می‌پذیرد تا بر طبق آن رفتار کند و دیگران نیز اجرای آنها را از او انتظار دارند. جامعه برای احراز هر موقعیت و اجرای نقش اجتماعی مربوط به آن امتیازاتی از جمله پول، قدرت و... در نظر می‌گیرد که به آنها پایگاه اجتماعی گفته می‌شود. در نهایت توزیع موقعیت‌ها، نقش‌ها و پایگاه اجتماعی مبتنی بر نظمی خاص در گروه، سازمان اجتماعی را شکل می‌دهند (صدیق اورعی و همکاران و نیک‌گهر، ۱۳۹۲). گرچه هر سه عنصر نظام اجتماعی مهم‌اند، اما به لحاظ اینکه نقش اجتماعی، محتوای نظام را شکل می‌دهد، از اهمیت و تاثیرگذاری بیشتری برخوردار است. در واقع نقش‌های اجتماعی همان الگوهای عینی و ذهنی رفتارند که ساختارمند شده محتوای جامعه پذیری را تشکیل می‌دهند. از میان

۱ - آیه ۳۴ سوره نساء نظام اجتماعی و نیز نحوه شکل‌گیری سازمان اجتماعی خانواده را به روشنی توضیح می‌دهد.

جامعه‌شناسان اولیه، جورج هربرت مید مهمترین و موثرترین جامعه‌شناسی است که به این موضوع پرداخته است. به نظر او کیفیت و نحوه اجرای نقشها در خانواده، نوع و عمق نقش‌پذیری را در پی دارد. براساس نظریه او جامعه‌پذیری بر همین پایه استوار گردیده، شخصیت اجتماعی را صورتبندی می‌کند (اسکیدمور، ۱۳۷۲: ۲۵۲-۲۵۳؛ رابرتسون، ۱۳۷۰: ۱۲۱ و زیتلین، ۱۳۷۳: ۱۷۵).

از دیگر سو اصولاً موقعیت‌ها و نقش‌های اجتماعی، از جمله کلمات متضایند که به تنهایی معنادار نیستند. زمانی معنای خویش را باز می‌یابند که در ارتباط با موقعیت و نقشی دیگر، قرار گیرند. به عبارت روشن‌تر موقعیت و نقش همسری در خانواده، زمانی معنادار است که در کنارش موقعیت و نقش بانویی نیز قرار داشته باشد و گرنه همسر معنایی نخواهد داشت؛ یا زمانی درست است که فرد را پدر یا مادر بنامیم که فرزندی داشته باشد و گرنه انسانی که فرزند ندارد هیچگاه پدر یا مادر نخواهد بود. بنابراین بین موقعیت‌ها و نقش‌های اجتماعی نسبتی قوی برقرار است که همین نسبت، رابطه اجتماعی را بوجود می‌آورد. اهمیت رابطه اجتماعی از آن جهت است که فضا، جو و قالب کنش‌های اجتماعی متقابل را شکل می‌دهد (صدیق اورعی و همکاران، ۱۳۹۸ و نیک‌گهر، ۱۳۹۲). شکل‌گیری نظام اجتماعی و سپس روابط اجتماعی در خانواده، مبتنی بر اهداف تاسیس خانواده و نظام ارزشی حاکم بر آن، استوار می‌شود. به عبارت دیگر نوع توزیع موقعیتی و نقشی در خانواده، نوع رابطه اجتماعی را در خانواده شکل می‌دهد و توزیع آن دو، نیز براساس اهداف و ارزشهای حاکم بر خانواده تعیین می‌شوند. بر همین مبنای استوار، عدم اجرای مناسب و دقیق نقش‌ها، جابجایی نقشی، تضاد نقشی، توزیع نامناسب موقعیت‌ها و نقش‌ها در خانواده، نسبت‌های بین نقشی و موقعیتی را خدشه‌دار و مستقیماً رابطه اجتماعی را دچار اختلال می‌کند. به طور طبیعی اختلال رابطه‌ای نیز اختلال رفتاری را در پی خواهد داشت و لزوماً به سلامت اجتماعی خانواده آسیب خواهد زد. براین اساس خانواده‌ای دارای سلامت اجتماعی است که صورتبندی موقعیتی و نقشی مبتنی بر هدفی مشخص و والا تعریف شده باشد و به گونه‌ای بتوزیع گردد که روابط اجتماعی دوستانه، گرم و ایثارگرانه شکل گیرد. این نوع روابط اجتماعی بیشتر احساس تعلق خاطر به گروه و خانواده را برای فرد ایجاد و آرامش، اطمینان و اعتماد را گسترش می‌دهند. بر همین مبنی مهمترین پرسش این مقاله عبارت است از: الگوی سازمان خانواده قرآنی، چیست؟

## روش تحقیق

در این مقاله از روش‌های «تحلیل محتوای کیفی»<sup>۱</sup>، «تحلیل گفتمان انتقادی»<sup>۲</sup> و «نظریه داده بنیاد»<sup>۳</sup> استفاده شده است. با استفاده از تکنیک تلخیص در تحلیل محتوا، آیات مرتبط با موضوع شناسایی و در هرآیه، مفاهیم اصلی و فرعی تعیین و استخراج گردید. ابتدا همه آیات مرتبط با موضوع خانواده در نرم افزار maxqda قرار گرفته کدگذاری انجام شد. برای یافتن مفاهیم، علاوه بر توجه به ساختار زبان-شناختی هر مفهوم در قرآن کریم، به تفاسیر مراجعه و تفسیر مشترک از آیه، مشخص، تفکیک، کدگذاری و در نرم افزار ثبت گردید. جهت وضوح مفاهیم کشف شده، هر آیه و تفسیر آن، از دو روش «طرح سوالات اساسی» (چه چیز، چه کسی، چگونه، کی، چه مدت، کجا، چقدر، چرا و...)، در مقابل متن و «مقایسه دو قطب مخالف»، به طور مرتب و به دفعات استفاده شد. در همه آیات مرتبط با موضوع، مفاهیم کشف شده، ترکیب و مقولات فرعی و اصلی و براساس مقولات اصلی، مقولات محوری کشف و به همراه مستندات تفسیری، مجدداً براساس موضوع طبقه‌بندی شدند. مبتنی بر الگوی پارادایمی اشتروس و کوربین، ارتباط بین مقولات فرعی، اصلی و محوری مشخص و داده‌ها با مراجعه مکرر به تفاسیر قرآن، تفسیر شدند. از طریق تکرار مراجعات به تفاسیر و از تفاسیر به داده‌ها، تلاش فراوانی صورت پذیرفت تا تفسیر داده‌ها از متن تفسیر آیات قرآن، اخذ گردد. اما به جهت حجم بالای جداول استخراج شده از نرم افزار، امکان آوردن آنها در متن مقاله نیست و تنها به نتایج بسنده شده است.

---

1 - Qualitative content analysis

۲- Critical discourse analysis

3 - Grounded Theory

۴ - در مدل پارادایمی مورد نظر اشتروس و کوربین علاوه بر علل پدیده‌ها، به بستر و شرایط، استرژژی‌ها و راهبردهای دخیل در ایجاد و شکل‌گیری پدیده‌ها توجه و پیامدهای آنها در مدلی مشخص مورد بررسی قرار می‌گیرد (رک، اشتروس و کوربین، ۱۳۸۷: ۹۵-۱۱۸).

## یافته‌های پژوهش

### الف) ارکان و بنیانهای تاسیس خانواده

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهند، خانواده لزوماً و ضرورتاً، با ازدواج دو جنس مخالف (زن و مرد) شکل می‌گیرد و از بدو تاسیس بر اصولی و بنیانهایی استوار می‌گردد که تداوم آن‌ها سلامت خانواده را تضمین می‌کند. خدشه‌دار شدن یک یا چند اصل از اصول مزبور، بنیان خانواده را سست و لرزان خواهد کرد. ارکان و یا بنیانهای خانواده پس از کشف از آیات الهی در دو بخش و ۱۶ بند خلاصه شده‌اند که جریان آنها در خانواده، اهداف و صورت‌بندی موقعیتی و نقشی خاصی را بوجود می‌آورند. همچنین ترکیب‌بندی نقشها در خانواده، اقتضای رابطه اجتماعی متناسب با خود را در پی خواهند داشت.

#### الف/۱) ارکان و بنیانهای اجتماعی

- ✓ تاسیس زناشویی بر پیمانی محکم و استوار « وَ أَخَذَ مِنْكُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا » آیه ۲۱ سوره نساء
- ✓ برقراری و تداوم امنیت جانی، روانی، مالی، جنسی و... در خانواده (... كَا تَدْخُلُوا بِيوتًا غَيْرِ بِيوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْنِسُوا وَ تَسَلَّمُوا عَلَىٰ ... آیات ۲۷ و ۲۸ سوره نور)
- ✓ نظارت اجتماعی خانواده بر اعضا (... قُوا أَنْفُسَكُمْ وَ أَهْلِيكُمْ نَارًا... آیه ۶ سوره تحریم)
- ✓ احساس مسئولیت زن و مرد نسبت به همدیگر (... قُوا أَنْفُسَكُمْ وَ أَهْلِيكُمْ نَارًا... آیه ۶ سوره تحریم)
- ✓ جریان آرامش و اطمینان در خانواده (... لَسْكُنُوا إِلَيْهَا... آیه ۲۱ سوره روم)
- ✓ جریان روابط دوستی، محبت و ایثار در خانواده (... وَ جَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَ رَحْمَةً... آیه ۲۱ سوره روم).
- ✓ طهارت و پاکی خانواده (... كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ... آیه ۲۴ سوره ابراهیم)

#### الف/۲) ارکان و بنیانهای انسانی

- ✓ تساوی زن و مرد در خلقت (... إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَ أَنْثَىٰ... آیه ۱۳ سوره حجرات)
- ✓ ارزش برابر زن و مرد (... وَعَدَ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ... آیه ۷۲ سوره توبه)
- ✓ استقلال شخصیتی زن و مرد در خانواده (... هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَ أَنْتُمْ لِبَاسٌ لِهِنَّ... آیه ۱۸۷ سوره بقره)

✓ همسنگ بودن تلاش زن و مرد در خانواده ( ... وَ مَنْ عَمَلَ صَالِحًا مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْثَى وَ هُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ ... آیه ۴۰ سوره غافر ؛ ... لَأُضِيعَ عَمَلٌ مِّنْكُمْ مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْثَى ... آیه ۱۹۵ سوره آل عمران)

✓ عدم برتری زن و مرد بر همدیگر ( ... خَلَقَكُمْ مِّنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَ خَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَ بَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَ نِسَاءً .. آیه ۱ نساء؛ هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِّنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا ... آیه ۱۸۹ اعراف؛ وَ اللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِّنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا... آیه ۷۲ نحل)

✓ روابط جنسی مشروع بین زن و مرد در خانواده (وَ الَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَ (۵) إِلَّا عَلَى أَزْوَاجِهِمْ ... سوره مومنون (۶))

✓ استقلال مالی زن از مرد در خانواده (وَ آتَوَا النِّسَاءَ صَدَقَاتِهِنَّ... آیه ۴ سوره نساء)

✓ رکن بودن پدر و مادر هر دو (وَ وَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَسَنًا ... آیه ۸ سوره عنكبوت؛ وَ وَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ ... اشکر لی وَ لَوَالِدَيْكَ إِلَى الْمَصِيرِ. آیه ۱۴ سوره لقمان؛ وَ وَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ ... وَ عَلَى وَالِدَيْ ... آیه ۱۵ سوره احقاف).

✓ رکن بودن زن و مرد هر دو (يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِّنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى... آیه ۱۳ سوره حجرات)

✓ براین اساس از یک سو، حصول و استمرار آرامش در خانواده، منوط به روابط اجتماعی دوستانه و ایثارگرانه است و از سوی دیگر شکل‌گیری دو رابطه اجتماعی مزبور نیز منوط به حصول آرامش در خانواده است. در واقع حصول آرامش که بسترساز تحقق اهداف بعدی است، منوط به شکل-گیری دو رابطه اجتماعی مزبور است.

#### ب) اهداف و کارکردهای خانواده

##### ب/۱) آرامش و تولید روابط گرم

تحلیل محتوای آیه ۲۱ سوره روم نشان می‌دهد مهمترین و اساسی‌ترین هدف اولیه و بسترساز تاسیس خانواده، حصول آرامش (جسمانی، روانی، شخصیتی و اجتماعی) است؛ گرچه در ابتدای ازدواج طبق آیه مزبور، زن برای مرد آرامش آفرین است، اما شرط استمرار آن، طبق همان آیه، شکل‌گیری دو نوع رابطه اجتماعی محبت‌آمیز (دوستانه) و ایثارگرانه (از خود گذشتگی) است. نتایج نشان می‌دهد در ابتدای تاسیس خانواده، صورت‌بندی موقعیت‌ها و نقش‌های اجتماعی به گونه‌ای تنظیم می‌شود که به طور طبیعی و غریزی، دو رابطه محبت‌آمیز (دوستانه) و ایثارگرانه (از خود گذشتگی)، شکل گرفته،

آرامش (جسمانی، روانی، شخصیتی و اجتماعی) محقق می‌شود. هرچه شدت و عمق دو رابطه مزبور بیشتر باشد، آرامش محقق شده، بیشتر؛ و هرچه شدت و عمق آن دو، کمتر، آرامش به وجود آمده، کمتر خواهد بود. براین اساس از یک سو، حصول و استمرار آرامش در خانواده، منوط به روابط اجتماعی دوستانه و ایثارگرانه است و از سوی دیگر شکل‌گیری دو رابطه اجتماعی مزبور نیز، منوط به حصول آرامش در خانواده است. از این جهت اختلال در هر کدام از آن دو، اختلال در دیگری را در پی داشته، خانواده را دچار مشکل می‌کند.

هرچه زمان از تاسیس خانواده می‌گذرد، تولید و بازتولید دو رابطه مزبور که شرط تحقق آرامش‌اند، از طریق طبیعت و غریزه صرف، به سردی گراییده، نیازمند شتابدهی عاملی ثانویه هستند. شرایط خانواده در طول زمان و با تولد، بزرگ‌شدن و نیرومندی فرزندان، و نیز آغاز ضعف و سستی در والدین، وارد مرحله‌ای دیگر از حیات خویش می‌شود؛ که احتمال بازتولید دو رابطه دوستانه و ایثارگرانه بویژه از جانب فرزندان نسبت به والدین، کاهش یافته، تحقق آرامش در خانواده و سپس موفقیت در اهداف بعدی، تضعیف می‌گردد. براساس یافته‌های این پژوهش در شرایط مزبور، دین می‌تواند به کمک خانواده آمده و بازتولید دو نوع رابطه اجتماعی مزبور، را جهت تحقق آرامش در خانواده و موفقیت آمیز شدن فرآیند جامعه‌پذیری و تحقق اهداف دیگر، بر عهده گیرد. این نتیجه از خیلی از آیات قرآن و از جمله آیه ۸۳ سوره بقره قابل استنباط است. آیه ۸۳ سوره بقره، رابطه فرزند- والدی را در خانواده دیندار، محبت‌آمیز و ایثارگرانه یا "احسان" تعریف می‌کند. این نکته در آیات ۳۶ سوره نساء، ۱۵۱ سوره انعام، ۱۵ سوره احقاف و ۲۳ سوره اسراء، نیز آمده است. "احسان" که در آیات مزبور، به صورت مطلق آمده، جامع حقوق والدین و شامل همه ابعاد زندگی اجتماعی است (طالقانی، محمود، ج ۱ ص ۲۱۵)؛ و عبارت است از هر چیزی که از نظر عقلی، خیالی و حسی سرورآور، شادی‌آفرین و خوشایند باشد (اصفهان‌ی، راغب، ۱۲: ۴۱۲، ص ۲۳). احسان در آیه ۲۳ و ۳۴ سوره اسراء عملیاتی شده مصادیق عینی و ملموس پیدا کرده است: «فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أَفٍ»، «وَلَا تَنْهَرَهُمَا»، «وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا»، «وَ اخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذَّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ»، «وَقُلْ رَبِّ ارْحَمَهُمَا»، «كَمَا رَبَّيْنِي صَغِيرًا»

باید توجه داشت رابطه فرزند - والدی در صورتی، در خانواده، "احسان" تعریف خواهد شد که بخش اول آیات: ۸۳ سوره بقره «لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ»، ۳۶ سوره نساء «وَأَعْبُدُوا اللَّهَ وَ لَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا»، ۱۵۱ سوره انعام «أَلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا» و ۲۳ سوره اسراء «وَقَضَىٰ رَبِّيَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ»، از قبل، در

خانواده محقق شده باشد. بدین ترتیب، فرهنگ توحیدی نیز زمانی بر خانواده حاکم خواهد شد که والدین از ابتدای شکل‌گیری خانواده دیندار بوده، معیارهای دین مبنای عمل آنها باشد. در صورت نهادینه شدن دین در خانواده، روابط درونی خانواده، به گونه‌ای تداوم می‌یابد که رابطه اجتماعی محبت‌آمیز و ایثارگرانه فرزندان با والدین همانند رابطه محبت‌آمیز و ایثارگرانه والدین با فرزندان، استمرار یافته، بازتولید آرامش در خانواده را تضمین می‌کند. جریان دین در خانواده باعث می‌شود فرزندان وقتی بزرگ و نیرومند شدند با والدین خویش، خوب، دوستانه و ایثارگرانه صحبت‌کنند؛ خوب، دوستانه و ایثارگرانه رفتار کنند؛ خوب، دوستانه و ایثارگرانه در مورد آنها اندیشه کنند؛ و به طور کلی رابطه اجتماعی آنها با والدین‌شان دوستانه، عاطفی، محبت‌آمیز و ایثارگرانه باشد. این خدمت دین به خانواده، امکان تحقق آرامش و سپس رشد شخصیت دیندار در خانواده را، فراهم می‌کند و همچنان خانواده محل آرامش و اطمینان خواهد ماند. بنابراین فرهنگ توحیدی زمینه‌ساز تولید و بازتولید روابط محبت‌آمیز و ایثارگرانه و بسترساز، حصول آرامش در خانواده جهت تحقق جامعه‌پذیری به عنوان مهمترین کارکرد و هدف خانواده، خواهد بود.

### ب/۲) اجتماعی کردن دین

همچنان که دین به خانواده کمک کرده، رشد و پویایی آن را به ارمغان می‌آورد؛ خانواده نیز به دین کمک می‌کند و رشد و پویایی آن را در جامعه نهادینه می‌کند. براساس آیات ۸۳ تا ۸۵ سوره بقره، جامعه دینی نتیجه نهادینه شدن میثاق‌ها و تعهدات نه‌گانه‌ای است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ ج ۱ ص ۳۲۸) که با منطقی روشن، جامعه‌ای منسجم، یکپارچه و متحد دینی را شکل می‌دهند (طالقانی، ۱۳۶۲ ج ۱ ص ۲۱۳ و ۲۱۴). اولین و مهمترین میثاق خدامحوری و پرستش خداست «... لا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ...» که در صورت نهادینه شدن در جامعه، اشتراک فرهنگی در سطح بالائی تحقق یافته، فرهنگ توحیدی در جامعه شکل می‌گیرد؛ پس از دین‌داری توحیدی، خانواده اساسی‌ترین نهاد اجتماعی مورد نظر آیات مزبور است که در جهت تحقق جامعه دینی تأثیری تعیین‌کننده‌ای دارد. البته براساس آیه ۸۳ سوره بقره، در صورتی، تأثیر خانواده تعیین‌کننده است که روابط اجتماعی فرزند - والدی در آن از نوع «احسان» باشد «... وَ بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا...». همانگونه که گذشت «احسان» به دو رابطه دوستانه و ایثارگرانه قابل عملیاتی شدن است که کارکرد اصلی آن دو، تولید آرامش می‌باشد. چنانچه احسان به والدین، طبق خواست دین، در خانواده محقق گردد، دو رابطه دوستانه و ایثارگرانه تولید و سپس بازتولید خواهند شد و تولید

آرامش و اطمینان در خانواده تداوم خواهد یافت. این در حالی است که پس از تاسیس خانواده، احتمال ضعف و سستی در دو رابطه مزبور و سپس عدم تولید آرامش در خانواده وجود دارد. ولی دین به کمک خانواده آمده آن دو رابطه را زنده و لذا تولید آرامش در خانواده، بازتولید می‌شود. بر همین اساس خانواده‌ای امکان تولید مجدد آرامش را در دراز مدت دارد که طبق آیه ۸۳ از قبل اولین میثاق مدنظر آیه (توحید) در خانواده محقق و خانواده دیندار شکل گرفته باشد. خانواده دیندار، دو رابطه اجتماعی مزبور را بتدریج به گروه‌ها و سنخ‌های دیگر و بطور کلی به تمام جامعه تسری می‌دهد. فرزندان که در چنین خانواده‌ای جامعه‌پذیر می‌شوند، دینداری، دوستی، ایثار، اطمینان و اعتماد را پس از ورود به جامعه در محیط شغلی، تحصیلی، اقتصادی و اجتماعی خویش نشر داده و بر آن‌ها حاکم می‌کنند؛ که نتیجه آن اعتماد، مشارکت، دوستی و ایثار در جامعه است. به عبارت دیگر اگر خانواده محل روابط دوستانه و ایثارگرانه باشد، محصولات تولیدی آن که بتدریج وارد جامعه می‌شوند، محبت و ایثار را به جامعه نیز انتقال داده، آرامش را بر جامعه نیز، حاکم می‌کنند.

در ادامه آیه ۸۳ سوره بقره، پس از تحقق میثاق‌های ششگانه مد نظر آیه مزبور، دینداری اجتماعی «وَأَقِمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ» مطرح شده است. به عبارت دیگر تحقق دینداری اجتماعی نیازمند مقدمات ششگانه مزبور است؛ وقتی به کمک دین، آرامش و اطمینان در خانواده، ادامه یافته و از آنجا به تمام بخش‌های جامعه تسری یابد، امکان اشاعه اجتماعی دین فراهم می‌گردد. این موضوع نشان می‌دهد، آرامش بستر اشاعه اجتماعی دین و سپس تحقق دینداری اجتماعی نیز می‌باشد؛ که از طریق خانواده به همه ارکان جامعه گسترش می‌یابد. همانگونه که دینداری فردی نیازمند وجود آرامش در خانواده بود، دینداری اجتماعی نیز، نیازمند وجود آرامش در تمام جامعه است. در واقع با ارتباطی که بین دین و خانواده برقرار می‌گردد، دین در خانواده نهادینه و فرزندان مبتنی بر آن اجتماعی می‌شوند؛ آنگاه دین از طریق همین بستر و بتدریج در جامعه گسترش یافته، اجتماعی شده، دینداری اجتماعی شکل می‌گیرد. به همین دلیل با نهادینه شدن دین در خانواده، خانواده مطمئن شکل می‌گیرد که نتیجه آن ظهور اطمینان در جامعه است و این خدمت خانواده به دین، برای اجتماعی کردن دین است. علاوه بر آنچه گذشت، اگر آرامش از خانواده به جامعه تسری یابد، بر اساس آیه ۱۱۲ سوره نحل، اطمینان و آرامش زمینه‌ساز ایجاد امنیت، اطمینان و فراوانی اقتصادی «يَأْتِيهَا رِزْقًا رَغَدًا مِّنْ كُلِّ مَكَانٍ» است. از سوی دیگر با

۱- «وَذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَقُولُوا لِلنَّاسِ حَسَنًا»

اشاعه اجتماعی دین و شکل‌گیری دینداری اجتماعی در جامعه نیز طبق آیه ۹۶ سوره اعراف، نتیجه دینداری اجتماعی فراوانی و وفور نعمات اقتصادی و غیر اقتصادی است «لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ». بنابراین اگر نگاهی صرفاً اقتصادی هم وجود داشته‌باشد، خانواده و دین اساس و بستر شکل‌گیری زمینه‌ها و شرایط مهیا‌کننده توسعه و رشد اقتصادی و برقراری امنیت در جامعه است.

### ب/۳) جامعه‌پذیری فرزندان

نتایج نشان می‌دهد در قرآن، خانواده کارکردهای مهمی از جمله تولید و توزیع احساسات و عواطف مثبت، ایثار و از خودگذشتگی، روابط اجتماعی گرم نامتقارن، سلامت اجتماعی و از همه مهمتر جامعه‌پذیری را برعهده دارد. غیر از کارکرد جامعه‌پذیری در بخش‌های قبلی به گونه‌ای مختصر بقیه کارکردهای خانواده توضیح داده شده اما کارکرد جامعه‌پذیری خانواده به طور مشخص در آیات: ۲۳۳ بقره؛ ۶ تحریم؛ ۵۸ اعراف؛ ۶۹ صافات؛ ۸۲ کهف؛ ۲۸ مریم و ۴۹ مریم اشاره شده است. در این میان آیات ۲۸ مریم و ۲۳۳ بقره، نقش مادر خانواده را در جامعه‌پذیری مهمتر نشان می‌دهد. نکته مهم اینکه فرآیند جامعه‌پذیری در خانواده عمدتاً غیر مستقیم صورت می‌گیرد. به تعبیر پیامبر اسلام (ص) فرزند تا هفت سالگی آزاد است (مجلسی، محمدباقر، ج ۱۰۱ ص ۹۵). اما اینکه جامعه‌پذیری در قرآن چه معنایی دارد، سوالی است که در ادامه به پاسخ آن می‌پردازیم. آیه ۷۸ سوره نحل نشان می‌دهد انسان در بدو تولد هیچ چیز را نمی‌داند "لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا" ولی با گذر از کودکی، نوجوانی، جوانی و... خیلی چیزها را می‌داند یا می‌تواند بداند و بفهمد؛ پس از این جهت، موجودی اجتماعی است که بستر آن جامعه است. براساس آیه ۸ سوره شمس، درست است که انسان چیزی نمی‌داند، اما این به معنای چیزی نداشتن نیست، بلکه دارائی انسان بالقوه است؛ که در جامعه و از طریق کنش و کنش اجتماعی، بالفعل می‌گردد. در آیات فراوانی به کنش و کنش اجتماعی پرداخته شده که پس از تحلیل محتوای آنها، ویژگیهای زیر می‌توان را برای آن دو، در آیات مزبور استنباط کرد. کنش اجتماعی: با شناخت و آگاهی همراه است؛ با میل مقرون است؛ با قصد و نیت همراه است. با اراده و اختیار صورت می‌گیرد؛ همراه با مسئولیت است؛ فرد در برابر عمل خود پاسخگوست؛ سازنده شخصیت است و خود نیز ساخته می‌شود؛ همراه با انسان و همیشه سازنده است؛ سازنده ساختارهای اجتماعی است؛ در عین حال تحت تاثیر ساختارها قرار دارد؛ با وجود تاثیر ساختارها بر عمل، هیچ‌گاه اختیار و مسئولیت از انسان برداشته نمی‌شود. سه عنصر نخست (شناخت، میل، قصد و نیت) عناصر شکل‌دهنده کنش و کنش اجتماعی و بقیه جزو

پیامدها و آثار آن محسوب می‌شوند. البته سومین عنصر در ساخت و ارزشمندی کنش و کنش اجتماعی نسبت به دو عنصر اولی تأثیر بیشتری دارد؛ چرا که نیت روح حاکم بر کنش اجتماعی بشمار آمده جهت‌گیری آن را شکل می‌دهد.<sup>۱</sup>

ابتدا فرد نسبت به آنچه می‌خواهد انجام دهد، "معرفت" کسب می‌کند، سپس نسبت به انجام آن "میل" (ترجیح دادن یا داری ارزش شدن) پیدا می‌کند و سرانجام نیت انجام را در ذهن مرور کرده و بر اساس اراده خویش، اقدام به کنش یا کنش اجتماعی می‌کند؛ و پس از تحقق کنش یا کنش اجتماعی در خارج، براساس آیه ۴۶ سوره هود، همان کنش یا کنش اجتماعی خود می‌شود. در صورتی که میل (ترجیح و ارزش) به انجام کنش یا کنش اجتماعی تداوم یابد، یا دیگران، کنش اجتماعی محقق شده در خارج را تایید کنند، مجدداً نیز ادامه یافته، تکرار می‌شود و فرد به ازای هر بار تکرار، همان کنش یا کنش اجتماعی خود می‌شود. تایید مجدد و چند باره کنش اجتماعی از سوی دیگران (خانواده و اطرافیان)، میل و نیت انجام کنش اجتماعی را افزایش، و احتمال تکرار آن افزون می‌گردد. به همین صورت با تاییدهای مجدد و تکرار تاییدها، شناخت، میل و قصد تقویت گردیده و کنش‌های اجتماعی درونی شده تایید و استوار می‌شوند و با هر تایید بیشتر، استوارتر و محکم‌تر می‌گردند. به دلیل اینکه کنش اجتماعی (متشکل از شناخت، میل و قصد به اقدام) درونی شده، استوار و محکم گردیده و شخصیت فرد شکل می‌دهد، احتمال تکرار آن، در خارج نیز افزایش می‌یابد. با تایید دائمی کنش اجتماعی در خانواده، مدرسه و جامعه، کنش اجتماعی مستمرا و مداوم، درونی شده، با فرد عینیت یافته، بتدریج استوار، استوارتر و تثبیت می‌شود. اگر روند تایید کنش اجتماعی در خارج و تثبیت آن در ذهنیت، تا پایان جامعه‌پذیری اولیه، ادامه یابد، نتیجه درونی شده ثبات، استوار و استحکام یافته عمق می‌یابد، به گونه‌ای که تزلزل آن به راحتی امکان‌پذیر نیست. به تعبیر امیرالمومنین علی علیه السلام، فرآیند شدن فرد کنش اجتماعی خود، در دوره جامعه‌پذیری اولیه «کالتقش فی الحجر» خواهد شد. چنانچه فرآیند مزبور را فرآیند جامعه‌پذیری بنامیم، آنگاه جامعه‌پذیری عبارت از فرآیند «شدن» یا «گردیدن» کنش یا کنش اجتماعی خود، خواهد بود. این معنی از جامعه‌پذیری با مراجعه به بخشی از آیات قرآن بدست

۱ - پیامبر گرامی اسلام (ص) و امام کاظم (ع) فرمودند: "إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ". بحارالانوار ج ۶۷ ص ۲۱۲

۲ - أَعْلَمُ فِي الصَّغَرِ كَالنَّقْشِ فِي الْحَجَرِ (بحار الانوار، ج ۱ ص ۲۲۴)

می‌آید. از جمله، براساس آیه ۱۶۳ سوره آل عمران درجات هر فرد در عالم دیگر مبتنی بر نوع «عمل» او تعیین می‌شود. براساس آیه ۳۹ سوره النجم انسان چیزی غیر از عمل خویش نیست و در عالم دیگر نیز همان عمل خود را خواهد دید، آیه ۳۸ سوره المدثر نیز انسان را در گرو عمل خود می‌داند، براساس آیه ۳۹ سوره النور عمل کفار در عالم دیگر مشکلی را از آنها حل نمی‌کند، چرا که سرایی بیش نبوده است. در نتیجه آنچه در آنجا ملاحظه خواهند کرد عین عمل خویش خواهد بود و نه آنچه خود تصور می‌کردند (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۵ ص ۱۸۲). آیه ۲۶ سوره النبأ پاداش را موافق عمل می‌داند. آیه ۹ سوره الزمر نوع عمل را متمایز کننده شخصیت افراد می‌داند و آیه ۱۰۸ سوره انعام تاکید می‌کند هر فردی در عالم دیگر، همان اعمالی که در دنیا انجام داده، خواهد دید. در آیه ۴۶ سوره هود، فرزند نوح (ع) «عمل غیر صالح» نامیده شده است، این بدان معنی است که فرزند نوح (ع) عین عمل خودش شده و چون عمل او «غیر صالح» بود، خودش هم همان (عمل غیر صالح) شد. اگر او عین عمل خود شده است پس دیگران نیز در طول زندگی، عین عمل خودشان، می‌شوند. در آیه ۲۹ سوره جاثیه نیز تاکید می‌شود، نتیجه زندگی هر فرد در عالم دیگر، عبارت از استنساخ اعمالی است که او در دنیا انجام داده است. یعنی اولاً همه اعمال فرد در دنیا، عیناً استنساخ می‌شود و ثانیاً محل استنساخ اعمال، خود فرد است. به عبارت دیگر، فرد در آنجا همه اعمال خود را در خودش می‌بیند و می‌فهمد و قبول می‌کند که اینها اعمال او هستند و او آنها را انجام داده است (قرائتی، ۱۳۸۳: ج ۱۰: ۵۳۹). در دو آیه ۷ و ۸ سوره الزلزال نیز تصریح می‌شود «هر کس به سنگینی یک ذره «عمل خیری» انجام دهد، خود همان عمل را در خودش می‌بیند و هر کس به سنگینی یک ذره، «عمل شری» نیز انجام دهد، خود آن را در خودش، خواهد دید» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ ج ۲۷ ص ۲۲۸). این موضوع نشانگر آن است که انسان دقیقاً همان عمل یا عمل اجتماعی خویش می‌شود.

تا این مرحله از جامعه‌پذیری، شخصیت یا به تعبیر آیه ۸۴ سوره اسراء، "شاکله" فرد شکل می‌گیرد. <sup>۱</sup> براساس آنچه گذشت مجموعه کنش‌ها و کنش‌های اجتماعی که فرد انجام می‌دهد به صورت

۱ - "شاکله" از ماده شکل به معنای بستن پای چارپا است، از این رو طنابی را که با آن پای حیوان را می‌بندند "شکال" (به کسر شین) می‌گویند، بر این اساس "شاکله" به معنای خوی و اخلاق است، چرا که انسان را محدود و مقید می‌کند و نمی‌گذارد در آنچه می‌خواهد آزاد باشد، بلکه او را وادار می‌سازد تا به مقتضا و طبق آن اخلاق رفتار کند (طباطبائی، ۱۳۷۴ ج ۱۳، ص: ۲۶۲).

کاملاً مشخص و جزئی در شخصیت یا شاکله او منعکس و قابل رصد است. آیه ۳۰ سوره آل عمران تایید می‌کند همه کنش‌ها و کنش‌های اجتماعی فرد در شاکله او جمع شده، خود او می‌شوند و آیه ۷ و ۸ سوره زلزله نیز تایید می‌کند همه آن‌ها، به صورت کاملاً مشخص و جزئی در شاکله فرد حاضر هستند. از آنجایی که هر کنش و کنش اجتماعی دارای سه جزء شناخت، میل و نیت است، با شکل‌گیری شاکله، بتدریج تعمیم مجموعه شناخت‌های شاکله، نظام شناختی یا نظام باورهای فرد را شکل می‌دهند. و تعمیم مجموعه میل‌ها، نظام ارزشی و تعمیم مجموعه نیت‌ها، نظام تمایل رفتاری او را شکل می‌دهند. از مرحله شکل‌گیری شاکله به بعد، فرآیند شدن یا گردیدن رویه‌ای معکوس هم پیدا می‌کند. بدین معنا که شاکله پس از شکل‌گیری، نوع کنش‌ها و کنش‌های اجتماعی را تعیین و مشخص می‌کند. به عبارت دیگر تا این مرحله، تایید یا عدم تایید دیگران نوع و جهت کنش اجتماعی را مشخص می‌کرد، اما از این مرحله به بعد که شاکله شکل گرفته، این شاکله است که نوع و جهت کنش اجتماعی را مشخص می‌کند. چرا که براساس آیه ۸۴ سوره اسراء، بعد از شکل‌گیری شاکله، نظام شناختی، ارزشی و تمایل رفتاری همانند صافی عمل می‌کنند و به کنش‌ها و کنش‌های اجتماعی امکان اقدام می‌دهند که با آنها همسو و هم‌جهت باشند؛ و از موارد غیر هم‌جهت جلوگیری می‌کند. به عبارت دیگر اگر تا مرحله، شکل‌گیری شاکله کنش‌های اجتماعی فرد "عمل صالح" محسوب می‌شده‌اند از آن به بعد هم، کنش‌های اجتماعی "عمل صالح" خواهند بود. اما اگر کنش‌های اجتماعی فرد "عمل غیر صالح" بوده است پس از شکل‌گیری شاکله نیز کنش‌های اجتماعی فرد "عمل غیر صالح" خواهد بود.

نتیجه فرآیند جامعه‌پذیری دینی در نگاه قرآن شکل‌گیری سه نوع شاکله (شخصیت) و بتدریج سه سنخ اجتماعی و در نهایت، سه فرهنگ، مومن، کافر و منافق است؛ که قرآن مجید در آیات ابتدائی سوره بقره و دو آیه آخر سوره احزاب از آن نام می‌برد. براساس آیه شریفه ۷۲ سوره احزاب، انسان (مطلق انسان) در مقایسه با سایر مخلوقات، توانست امانت‌مورد نظر قرآن کریم را حمل کند (طباطبائی، ۱۳۷۴: ج ۱۶، ص: ۵۲۵-۵۳۶؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ج ۱۷، ص: ۴۵). و مبتنی بر آیه ۷۳ همان سوره، نحوه

۱ - امانت به معنای چیزی است که نزد غیر ودیعه بسپارند، تا او آن را برای سپارنده حفظ کند، و سپس به وی برگرداند، و در آیه مورد بحث امانت عبارت است از چیزی که خدای تعالی آن را به انسان به ودیعه سپرده، تا انسان آن را برای خدا حفظ کند، و سالم و مستقیم نگه بخورد، و سپس به صاحبش یعنی خدای سبحان برگرداند. (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص: ۵۲۵).

حمل امانت مزبور، انسان را به سه سنخ مومن، کافر، منافق تقسیم کرد (همان منابع: ۵۲۸ و ۴۵۷). در حقیقت مومنین کسانی هستند که به امانت مزبور وفادارند و در آن خیانتی روا نمی‌دارند، درحالیکه کافران، برعکس، به امانت مزبور خیانت کرده آن را ضایع می‌کنند. اما، منافقین کسانی هستند که در واقع، همانند کفار، به این امانت خیانت می‌کنند لکن در ظاهر خود را امانتدار معرفی می‌کنند.

راجع به امانت در آیه مزبور که ملاک سنخ‌بندی اجتماعی گردیده، نظرات مختلفی وجود دارد که به برخی از آنها اشاره می‌شود: برخی منظور از آن را روح (حسینی همدانی، ۱۴۰۴: ج ۱۳ ص ۱۷۴)، بعضی، اطاعت الهی (طبرسی، فضل بن حسین، ۱۳۷۷: ج ۲۰ ص ۱۹۰)، بعضی، تکلیف الهی (فیض کاشانی، ملامحسن، ۱۴۱۵: ج ۴ ص ۲۰۷)، برخی، مسئولیت انسان در برابر اعمالش (فضل‌الله، سید محمد حسین، ۱۴۱۹: ج ۱۸ ص ۳۶۱)، برخی، ولایت الهی (طباطبایی، محمد حسین، ۱۳۷۴: ج ۱۶ ص ۵۲۶) و برخی دیگر هم منظور از آن را استعداد و توانائی شدن (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ج ۱۷ ص ۴۵۴) دانسته‌اند. گرچه هر کدام از موارد مذکور در جایگاه خویش دارای ارزش است لکن ترجیح این مقاله نظر تفسیر نمونه، است که بر اساس آن می‌توان حقیقت انشقاق مزبور را توضیح داد. در تفسیر مزبور امانت را همان استعداد و توانایی دانسته‌اند که در اختیار انسان قرار گرفت و آسمان، زمین و کوهها از آن بی بهره ماندند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ج ۱۷، ص: ۴۵۴). انسان با استفاده از اختیار و انتخاب خویش می‌تواند استعداد خویش را از قوه به فعل تبدیل کرده، به رشد و تعالی نایل گردد که مصداق اتم آن «خليفة الله» شدن انسان است (همان: ۴۵۴). انسان می‌تواند استعداد خویش را شکوفا کرده به کمال مورد نظر قرآن نائل گردد و یا به آن پشت کرده خیانت کند و راهی غیر از آنچه خالق استعداد، خواسته، طی کند؛ و یا وضعیتی دوگانه و متضاد داشته باشد. آنگونه که قبلاً گذشت، شکوفائی استعداد مزبور از نگاه قرآن، در طی فرآیند جامعه‌پذیری ممکن می‌گردد. به عبارت دیگر سه نوع جامعه‌پذیری در خصوص امانت مد نظر آیه ۷۲ سوره احزاب، منجر به شکل‌گیری سه سنخ شخصیتی و سپس سه سنخ اجتماعی و در نهایت سه فرهنگ می‌شود. اگر فرض کنیم صداقت و راستی در فرآیند جامعه‌پذیری شاکله فرد را شکل دهد، شخصیتی باثبات و مستحکم مبتنی بر درستی و صداقت شکل می‌گیرد که امکان دروغگوئی برای فرد وجود نخواهد داشت. چنین فردی با این شخصیت نسبت به امانت الهی امانتدار بوده، خیانتی بدان روا نداشته است. اما اگر به جای صداقت، دروغ در فرآیند جامعه‌پذیری شاکله او را شکل دهد، شخصیتی مبتنی بر دروغ شکل خواهد گرفت

که امکان راستگویی و صداقت برای فرد فراهم نخواهد بود و اوست که به امانت الهی خیانت کرده است. گاه به دلیل تضاد و تعارضی که در محیط اجتماعی وجود دارد، صداقت و دروغ به طور خالص در فرد درونی نمی‌شوند. در چنین شرایطی که هم صداقت و هم دروغ تایید می‌شود، هیچگاه شخصیت فرد نه در صداقت و نه در دروغ استحکام نمی‌یابد. چنین شخصی در روابط با کسانی که مشوق صداقتند، راستگوست و با کسانی که مشوق دروغ‌اند دروغگو خواهد بود. به تدریج شخصیت چنین فردی به صورت دوچهره و دوگانه ظهور کرده نمود بیرونی می‌یابد. هم دروغ می‌گوید و هم راست. تا زمانی که شخصیت او از ثبات نسبی برخوردار نگردیده، ملاک صداقت و دروغ‌گویی در او تشویق و تنبیه «دیگران مهم» و نیز نوع واکنش‌ها در محیط خواهد بود. اما زمانی که شخصیت از ثبات نسبی برخوردار گردد، ملاک صداقت و دروغ‌گویی در فرد منافع شخصی و گروهی او خواهد بود. چنین فردی در همه ابعاد شخصیتی، دوگانه عمل می‌کند، کنش‌ها، گفتار، گرایشها، تمایلات، آرایش و حتی حالات چهره او دوگانه و مبتنی بر منافعش تغییر کرده، از ثبات برخوردار نیست. او دائماً در حال آمد و شد بین دروغ و راستی است و براحتی دروغ و راستی او قابل تشخیص نیست.<sup>۱</sup> این گونه افراد در حقیقت به امانت الهی خیانت می‌کنند اما خود را امانتدار جلوه می‌دهند.

طی فرآیند جامعه‌پذیری ثانویه نیز، جریان شناخت، میل و قصد یا اقدام به کنش اجتماعی و سپس تایید و تکرار آن، ادامه می‌یابد اما اولاً، به دلیل پررنگ‌تر شدن قدرت انتخاب، از عمق آن کاسته می‌شود و ثانیاً، آنچه در فرآیند جامعه‌پذیری اولیه شکل گرفته در مراحل بعدی همانند صافی عمل می‌کند. اگر کسی طی فرآیند جامعه‌پذیری (اولیه و ثانویه) هر آنچه نشانه زندگی اجتماعی بشمار می‌آید را بشناسد، در او میل ایجاد گردد و سپس نیت و اراده کنش اجتماعی شکل گیرد، خود آن‌ها گردیده، بتدریج دارای شاکله‌ای تعمیم یافته شده، تجسم عینی و تجربی جامعه می‌گردد؛ به گونه‌ای که تمام اعمال، گفتار، احساسات، عواطف و حرکات او تجلی جامعه خواهد شد. شاید تصور تجلی عینی و تجربی جامعه بتمامه در فرد، به تیپ ایدآل شباهت داشته باشد، اما قرآن کریم انسانی را نام برده که مصداق اتم جامعه است. آیه ۱۲۰ سوره نحل<sup>۲</sup>، حضرت ابراهیم(ع) را به تنهایی یک امت می‌داند، چرا که شخصیت او

۱- آیه ۷۷ سوره توبه

۲- به نقل از راغب، کلمه «امه»، قائم مقام جماعت است، چنان که می‌گویند فلانی به تنهایی یک قبیله است (طباطبائی، ۱۳۷۴ ج ۱۲: ۵۲۹).

آنقدر تعمیم یافته بود که از فردیت فراتر رفته، معادل امتی بزرگ شده بود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱: ۴۴۹). از آن رو که معادل «امت» در قرآن همان جامعه است (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۱۶۸؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۹۵)، فرد به تنهایی می تواند تجسم عینی و تجربی جامعه گردد (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱: ۵۲۹؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱: ۴۴۹؛ مشکینی، ۱۳۸۱، ج ۱: ۲۸۱). همچنین آیات ۲۱ سوره احزاب و ۴ و ۶ سوره ممتحنه پیامبران الهی و بطور مشخص، پیامبر اسلام (ص) و حضرت ابراهیم (ع) را اسوه<sup>۱</sup> کسانی می داند که می خواهند به دین پایبند باشند و براساس آن رشد کنند. این موضوع بدان معنی است که اگر طی فرآیند جامعه پذیری دینی، همه دین در فرآیند کنش و کنش اجتماعی، فردی وارد گردد، با فرمول پیش گفته، او تجلی عینی و تجربی تمام دین خواهد شد. به عبارت دیگر آنچه از دین طی کنش و کنش اجتماعی در او درونی گشته، ایمانی را شکل می دهد که کاملاً منطبق با دین است؛ و کنش و کنش اجتماعی او نیز نماد و تجلی همان ایمان و پیامد قطعی آن خواهد بود. در این صورت او الگو و اسوه ای گردیده که دیگران می توانند به گفتار، عمل، احساسات و عواطف او توجه و طبق آن رفتار کنند و مطمئن باشند، براساس دین عمل کرده اند. این حقیقت نشان می دهد در فرآیند جامعه پذیری دینی فرد می تواند خود دین گشته دین و دیندار برهم منطبق گردند. در این شرایط همه اعمال، گفتار، عواطف و حالات او حکایت کننده دین باشند.<sup>۲</sup> نکته مهم و اساسی اینست که خانواده ای که با کمک دین، دو رابطه محبت آمیز و ایثارگرانه در آن تولید و باز تولید می گردد، بستر اصلی جامعه پذیری انسان مومن است. انسان دیندار بطور قطع برخواسته از خانواده دیندار است. البته دینداری در بستر خانواده نیز متناسب با میزان نهادینه شدن دین در آن و میزان دوز دو رابطه محبت آمیز و ایثارگرانه، دارای مراتب مختلفی است که در آخرین مرتبه، ایمان بتدریج تمام وجود انسان مومن را در بر گرفته، او بی چون و چرا تسلیم داوری دین می گردد.

۱ - أسوة و إسوة بر وزن قدوة و قدوة، در جایی بکار می رود که انسان در نیکی و بدی از دیگری تبعیت و پیروی می کند چه در شادمانی یا در زیانمندی (ترجمه و تفسیر الفردات، ج ۱ ص ۱۷۴).

۲ - شاید به همین دلیل باشد که در مذهب تشیع رفتار، گفتار، تقریر و حالات امام معصوم حجت شرعی دانسته شده است.

۳ - رجوع شود به: آخوندی، جمشیدیها (۱۳۹۵)، الگوی قرآنی برای سنجش دینداری در ایران، فصلنامه علمی آموزه های قرآنی

### پ) ارزشهای اساسی خانواده

براساس اهداف و بنیانهای خانواده، نظام ارزشی شکل می‌گیرد که به بعضی از اجزاء آن اشاره می‌شود.

#### پ/۱) ارزشهای اجتماعی

- ✓ تسهیل ازدواج (وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ ... آیه ۳۲ سوره نور)
- ✓ ازدواج ترتیب یافته (وَأَنْكِحُوا... آیه ۳۲ سوره نور)
- ✓ عدالت در خانواده (... فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا... آیه ۳ سوره نساء؛ وَ لَنْ تَسْتَطِيعُوا أَنْ تَعْدِلُوا ... فَلَا تَمِيلُوا كُلَّ الْمِيلِ فَتَدْرُواهَا كَالْمِغْلَقَةِ ... آیه ۱۲۹ سوره نساء)
- ✓ بخشش همدیگر (... إِنَّ مِنْ أَرْوَاجِكُمْ ... إِنَّ تَعْفُوا... آیه ۱۴ تغابن)
- ✓ چشم پوشی از خطای همدیگر (... وَ تَصَفَّحُوا... آیه ۱۴ تغابن)
- ✓ گذشت از همدیگر (... وَ تَغْفِرُوا... آیه ۱۴ تغابن؛ (... وَ الصَّلْحَ خَيْرٌ ... آیه ۱۲۸ سوره نساء؛)
- ✓ سازگاری با همدیگر (... وَ إِنْ تَصَلَحُوا ... آیه ۱۲۹ سوره نساء)
- ✓ صبر در خانواده (... وَ أَنْ تَصْبِرُوا خَيْرَ لَكُمْ ... آیه ۲۵ سوره نساء)
- ✓ عفت در خانواده (وَلَيْسَتَعَفُفٌ... آیه ۳۳ سوره نور)
- ✓ شفقت در خانواده (قَالُوا إِنَّا كُنَّا قَبْلَ فِي أَهْلِنَا مُشْفِقِينَ. آیه ۲۶ طور)
- ✓ امانتداری زن در خانواده (... فَالصَّلَحَاتُ قَتَاتٌ حَفِظَتْ لِّلْغَيْبِ... آیه ۳۴ نساء)
- ✓ فرمانبرداری زن در خانواده (... الرَّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ... آیه ۳۴ نساء)
- ✓ معاشرت خوب و شایسته با زن در خانواده (... وَ عَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ ... آیه ۱۹ نساء)
- ✓ نان آوری مرد در خانواده (... وَ بِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ... آیه ۳۴ نساء)
- ✓ پدر و مادر (وَقَضَى رَبِّيكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَ بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا ... آیه ۲۳ سورا اسراء)
- ✓ نظارت اجتماعی (يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَ أَهْلِيكُمْ نَارًا ... آیه ۶ سوره تحریم)

#### پ/۲) ارزشهای دینی

- ✓ دینداری توحیدی در خانواده (وَقَضَى رَبِّيكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَ... آیه ۲۳ سورا اسراء)
- ✓ تقوا و پرهیزگاری (... وَ إِنْ تَصَلَحُوا وَ تَتَّقُوا ... آیه ۱۲۹ سوره نساء)
- ✓ امر به اقامه نماز در خانواده (وَ كَانَ يَأْمُرُ أَهْلَهُ بِالصَّلَاةِ... وَ كَانَ عِنْدَ رَبِّهِ مَرْضِيًّا. آیه ۵۵ سوره مریم)

✓ امر به پرداخت زکات در خانواده (وَ كَانَ يَأْمُرُ أَهْلَهُ ... وَ الزَّكَاةَ وَ كَانَ عِنْدَ رَبِّهِ مَرْضِيًّا. آیه ۵۵ سوره مریم)

ث) نظام اجتماعی خانواده

تحلیل محتوای کیفی پنهان آیه ۳۴ سوره نساء نشان می‌دهد، نظام اجتماعی خانواده بر پروتکلی دقیق، مستدل و مبتنی بر نیازهای اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی انسان استوار گردیده است. این نظام به گونه‌ای طراحی گردیده که به صورت درون‌زا بروز هر اشکال را بر مدار درست قرار داده، حیات خانواده را تضمین می‌کند. صورت‌بندی موقعیت‌های دارای نقش و پایگاه اجتماعی به گونه‌ای است، که از همان ابتدا نظام اجتماعی خانواده تشکیل و نقش‌های اجتماعی در آن بدلیل تأثیری که در شکل‌دهی محتوای نظام اجتماعی دارند، از اهمیت بیشتر برخوردارند. به عبارت روشن‌تر در نظام اجتماعی مد نظر این آیات قرآن موقعیتها و پایگاه اجتماعی در خدمت نقشهای اجتماعی هستند و به همین جهت دارای برجستگی خاصی بوده، در این پژوهش نیز، تشریح چگونگی توزیع نقشها، برجسته می‌شوند.

ث) (۱) نقش‌های اجتماعی موقعیت پدری و همسری

ث) (۱/۱) نقش‌های سیاسی

- ✓ مدیریت خانواده (الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ... آیه ۳۴ سوره نساء)
- ✓ رهبری خانواده (وَ قُلْنَا يَا دَاوُدُ اسْكُنْ أَنْتَ وَ زَوْجُكَ الْجَنَّةَ... آیه ۳۵ سوره بقره)
- ✓ تزریق امید به خانواده (... وَ لَا تَآيِسُوا مِنْ رُوحِ اللَّهِ إِنَّهُ لَا يَأْسُ مِنْ رُوحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمَ الْكَافِرُونَ) آیه ۸۷ سوره یوسف)
- ✓ شناخت تهدیدها علیه خانواد (فَقُلْنَا يَا دَاوُدُ إِنَّ هَذَا عَدُوٌّ لَكَ وَ لِرِزْوَجِكَ فَلَا يُخْرِجَنَّكَ مِنَ الْجَنَّةِ فَتَشْقَى) آیه ۱۱۷ سوره طه)

ث) (۲/۱) نقش‌های اقتصادی

- ❖ تامین همه نیازمندی‌های اقتصادی خانواده (شامل: خوراک، پوشاک و مسکن) (... وَ عَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَ كِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ... آیه ۲۳۳ سوره بقره ؛ ...بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَ بِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ ... آیه ۳۴ سوره نساء)

ث) (۳/۱) نقش‌های اجتماعی

- ✓ حفظ خانواده از انحرافات و کجی‌های احتمالی (... قُوا أَنْفُسَكُمْ وَ أَهْلِيكُمْ نَارًا... آیه ۶ سوره تحریم)

- ✓ فراهم کردن زمینه رشد و تعالی خانواده (... قوا أنفسکم و أهلیکم ناراً... آیه ۶ سوره تحریم)
  - ✓ نظارت اجتماعی بر همه اعضای خانواده (... قوا أنفسکم و أهلیکم ناراً... آیه ۶ سوره تحریم)
  - ✓ اطلاع داشتن از تمام جوانب زندگی اعضای خانواده (... قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنِّي لَكَ هَادِئٌ... آیه ۳۷ سوره آل عمران)
  - ✓ مشورت با اعضای خانواده (... قَالَ يَا بَنِيَّ إِنِّي آرَى فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ فَانظُرْ مَاذَا تَرَى... آیه ۱۰۲ سوره صافات)
  - ✓ آینده نگری برای فرزندان (وَقَالَ يَا بَنِيَّ لَا تَدْخُلُوا مِن بَابٍ وَاحِدٍ وَادْخُلُوا مِنْ أَبْوَابٍ مُّتَفَرِّقَةٍ... آیه ۶۷ سوره یوسف)
  - ✓ رفتار شایسته و مناسب با همسر (... وَعَاشِرٍ وَهَنٍ بِالْمَعْرُوفِ... آیه ۱۹ سوره نساء)
- ث/۱/۴) نقش های دینی**
- ✓ امر کردن خانواده به اقامه نماز و پرداخت زکات (وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا... آیه ۱۳۲ سوره طه)
  - ✓ نظارت بر رفتارهای دینی خانواده (وَكَانَ يَأْمُرُ أَهْلَهُ بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ... آیه ۵۵ سوره مریم)
  - ✓ دعاکردن برای فرزندان (قَالُوا يَا بَنَاتَنَا اسْتَغْفِرْ... آیه ۹۷ سوره یوسف)
  - ✓ برنامه ریزی برای دینداری فرزندان (...إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتَ إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِن بَعْدِي... آیه ۱۳۳ سوره بقره)
  - ✓ دعاکردن برای خانواده و نسل آینده خویش (وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا) آیه ۷۴ سوره فرقان)
- ث/۱/۵) نقش های جنسیتی**
- ✓ پرهیز از چشم چرانی (قُلْ لِّلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّونَ أَبْصَارَهُمْ... آیه ۳۰ سوره نور)
  - ✓ رعایت روابط جنسی در دایره خانواده (... وَ يَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ... آیه ۳۰ سوره نور)
- ملاحظه می شود، نقش های سخت خانواده از جمله اقتصادی و سیاسی به موقعیت پدری و همسری اختصاص یافته است. علاوه بر آن جنبه های سخت نقش های دینی در خانواده از جمله، دستور دادن، برنامه ریزی کردن و نظارت کردن بر رفتارهای دینی اعضا، باز هم به دو موقعیت مزبور واگذار

گردیده است. براساس ایه ۳۴ سوره نساء دلیل اختصاص نقش‌های مدیریت و رهبری خانواده و نیز جنبه‌های مشابه در نقش‌های دینی به موقعیت‌های مردانه آن است که نقش‌های اقتصادی و بویژه نقش تامین نیازمندی‌های خانواده بر عهد مرد خانواده گذاشته شده است. و دلیل اختصاص نقش اقتصادی به موقعیت مردانه نیز، تناسب آن به شرایط جسمانی، روحی و روانی مرد در بیرون از خانواده است.

### ب) نقش‌های موقعیت بانوئی و مادری

#### نقش‌های جنسی

- ✓ حفظ حقوق و اسرار همسر در خانواده (...حَفِظْتُ لِّلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ... آیه ۳۴ سوره نساء)
- ✓ پرهیز از چشم چرانی (وَقُلْ لِّلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَرِهِنَّ... آیه ۳۱ سوره نور)
- ✓ رعایت دایره روابط جنسی در خانواده (...وَّيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ... آیه ۳۱ سوره نور)
- ✓ راه رفتنی که زینت‌های پنهانشان را آشکار نکند (...وَلَا يَضْرِبْنَ بِأَرْجُلِهِنَّ لِيُعْلَمَ مَا يُخْفِينَ مِنْ زِينَتِهِنَّ... آیه ۳۱ سوره نور)
- ✓ حفظ حجاب در خارج از دایره محارم (...وَلَا يَبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ... آیه ۳۱ سوره نور)
- ✓ رعایت حریم محرمیت (...وَلَا يَبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا لِبُعُولَتِهِنَّ... آیه ۳۱ سوره نور)

#### نقش‌های اجتماعی

- ✓ آرامش بخشی به همسر (...تَسْكُنُوا إِلَيْهَا... آیه ۲۱ روم)
  - ✓ پرورش جسمانی و شخصیتی کودک در خانواده (وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنَ كَامِلَيْنَ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ... آیات ۲۳۳ سوره بقره و... حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا عَلَى وَهْنٍ وَفِصَالَهُ فِي سِنَيْنِ... آیه ۱۴ سوره لقمان)
  - ✓ فرمانبرداری از همسر براساس دین (...فَإِنْ أَطَعْتَكُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِمْ... آیه ۳۴ سوره نساء)
  - ✓ درست‌کرداری در خانواده (...فَالصَّالِحَاتُ قَنَاطٌ حَفِظْتُ لِّلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ... آیه ۳۴ سوره نساء)
- آنگونه که پیداست، همه نقش‌های نرم، عاطفی و احساسی و روانی به موقعیت‌های زنانه اختصاص یافته است. و همین عامل تفاوت نقشی موقعیت‌های زنانه و مردانه است. در موقعیت‌های مادری و

۱ - الرَّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ ...

بانوئی، نقش‌ها به گونه‌ای صورت‌بندی شده‌اند که اولاً نقش‌های جنسی نسبت به موقعیت‌های مردانه، پرننگ‌تر و حساس‌تر جلوه می‌کنند و ثانیاً تقریباً همه نقش‌های که جنبه احساسی و عاطفی دارند به زن و مادر واگذار گردیده است. دلیل عمده این صورت‌بندی نقشی ساختار جسمانی، روانی و عاطفی زنان است. اما نکته جالب اینکه این صورت‌بندی نقشی در موقعیت‌های مردانه و زنانه، مکمل همدیگر بوده، ترکیب آن دو، خانواده‌ای کاملاً آرمانی را شکل می‌دهد.

#### پ) نقش‌های مشترک زن و مرد

- ✓ جلوگیری از گسیختگی خانواده (... فَلَا جَنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يَصِلِحَا بَيْنَهُمَا صِلِحًا وَالصَّالِحِ خَيْرٌ ... آیه ۱۲۸ سوره نساء)
- ✓ فراهم کردن ازدواج دختران و پسران خانواده (وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَى مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ ... آیه ۳۲ سوره نور)
- ✓ پرورش اجتماعی فرزندان تا سن چهل سالگی (.. حَتَّى إِذَا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَبَلَغَ أَرْبَعِينَ سَنَةً... آیه ۱۵ سوره احقاف)

#### ت) نقش‌های فرزندان در خانواده

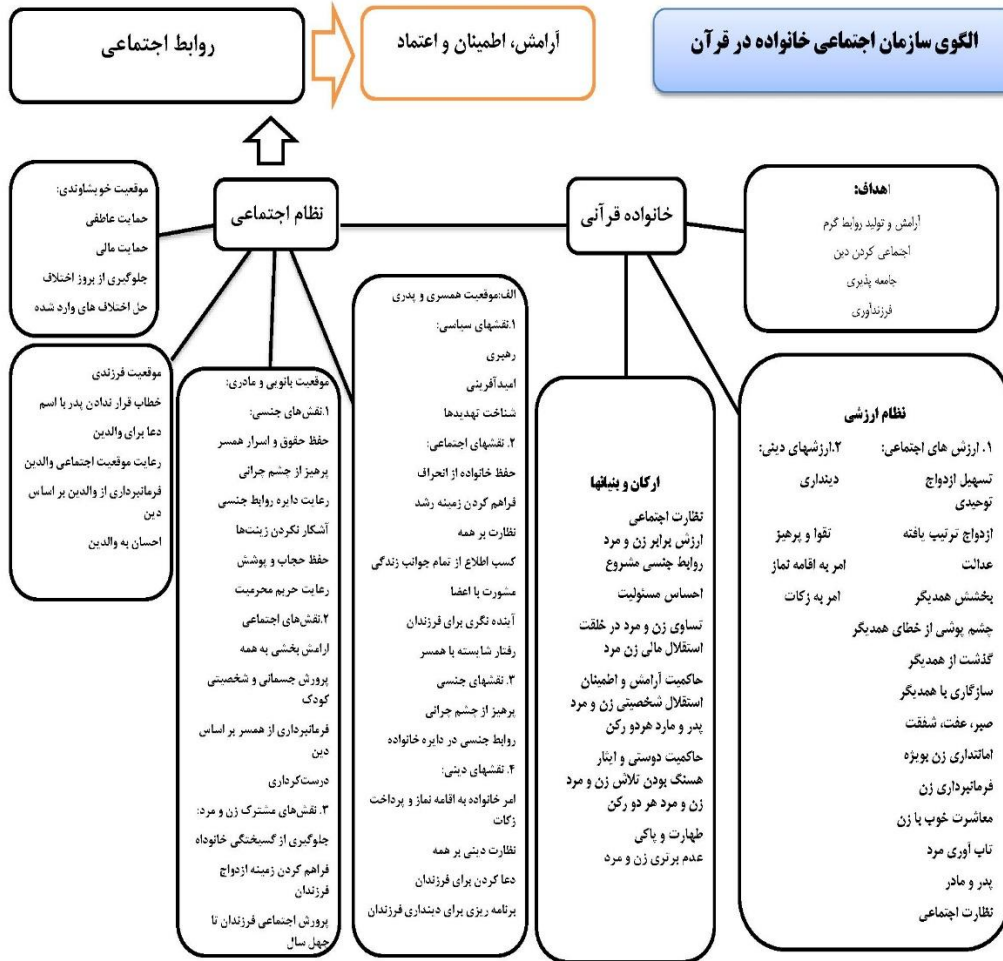
شاید مهمترین نقش فرزندان در خانواده احسان به والدین است که در آیات ۸۳ سوره بقره؛ ۳۶ سوره نساء؛ ۱۵۱ سوره انعام؛ ۲۳ سوره اسراء و ۱۵ سوره احقاف به صورت مطلق آمده است. به همین دلیل همه جنبه‌های زندگی را در برگرفته، جامع حقوق طبیعی انسان است (طالقانی، ۱۳۶۲، جلد ۱ ص ۲۱۵). براین اساس احسان به والدین یعنی اینکه فرزند با آنها خوب و دوستانه صحبت کند، خوب و دوستانه رفتار کند، خوب و دوستانه در مورد آنها فکر کند، خوب و دوستانه با آنها گفتگو کند و بطور کلی رابطه اجتماعی او با والدینش خوب، دوستانه و محبت آمیز باشد. نکته قابل ذکر اینکه در آیات مذکور فقط احسان فرزندان نسبت به والدین سفارش شده است و لذا این سفارش، والدین را در برنمی‌گیرد چرا که آنها بطور ذاتی، همین اقدام را نسبت به فرزندان خویش عمل می‌کنند.

- ✓ خطاب قرار ندادن پدر با اسم (إِذْ قَالَ يُوسُفُ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ... آیه ۴ سوره یوسف؛ إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ... آیه ۴۲ مریم و نیز آیات ۴۴، ۴۳، ۴۵ سوره مریم، آیه ۲۶ قصص و آیه ۱۰۲ سوره صافات)
- ✓ دعا کردن برای والدین (...قُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا ... آیه ۲۴ سوره اسراء، رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ ... آیه ۴۱ ابراهیم؛ رَبِّ اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ ... آیه ۲۸ نوح)

- ✓ رعایت موقعیت اجتماعی والدین (... وَ عَلَيَّ وَالِدَيَّْ وَأَنْ أَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضَاهُ... آیه ۱۵ سوره احقاف)
- ✓ فرمانبرداری از والدین (... وَإِنْ جَاهِدَاكَ لِتُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا ... آیه ۸ سوره عنکبوت)
- ✓ احسان به والدین (وَ وَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَسَنًا... آیه ۸ سوره عنکبوت؛ آیه ۱۵ سوره احقاف؛ آیه ۲۳ سوره اسراء؛ آیه ۱۵۱ سوره انعام؛ آیه ۳۶ سوره نساء؛ آیه ۸۳ سوره بقره)

### ج) نقش‌های خویشان در برابر خانواده

- آنگونه که پیداست مهمترین نقش نظام خویشاوندی، نقش حمایتی، بویژه حمایت عاطفی و مالی است. همچنین از مهمترین نقش‌های نظام خویشاوندی جلوگیری از بروز اختلاف و تضاد در خانواده است و چنانچه اختلافی هم بروز کند، حل و فصل آن بر عهده خویشان خانواده است.
- ✓ حمایت عاطفی از خانواده (وَ إِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَابْعَثُوا حَكَمًا مِّنْ أَهْلِهِ وَ حَكَمًا مِّنْ ... آیه ۳۵ سوره نساء)
  - ✓ حمایت مالی از خانواده (وَ إِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَابْعَثُوا حَكَمًا مِّنْ أَهْلِهِ وَ حَكَمًا مِّنْ أَهْلِهِآ ... آیه ۳۵ سوره نساء)
  - ✓ جلوگیری از بروز اختلاف در خانواده (وَ إِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ ... آیه ۳۵ سوره نساء)
  - ✓ حل اختلاف واقع شده در خانواده (... فَابْعَثُوا حَكَمًا مِّنْ أَهْلِهِ وَ حَكَمًا مِّنْ أَهْلِهِآ ... آیه ۳۵ سوره نساء)



### بحث و نتیجه گیری

- ❖ یافته های این پژوهش نشان داد، اهداف تاسیس خانواده عبارت است از:
- پرورش حسمانی، شخصیتی و اجتماعی فرزندان خانواده
  - آرامش شخصی، شخصیتی و اجتماعی اعضای خانواده
  - فرزندآوری و ازدیاد نسل خانواده
  - سلامت اجتماعی خانواده و جامعه

### • اجتماعی کردن دین

با در نظر داشت اهداف مزبور، نتیجه آن است که، در درجه اول تحقق اهداف خانواده با صورتبندی و اجرای درست نقش‌های مربوط به موقعیت‌های مادری و بانوئی، میسر می‌شود. و نقش‌های مربوط به موقعیت‌های پدری و همسری، گرچه در چشم جلوه فروانی دارند، اما در واقع ابزار تحقق اهدافی هستند که مسئولیت اصلی تحقق آنها را زن در خانواده برعهده دارد. براین مبنای قویم بویژه براساس آیه ۳۴ سوره نساء، موقعیت مادری و بانوئی در خانواده، محور و بنیان آن محسوب می‌شود.

❖ طبق آیه ۲۱ سوره روم، ترکیب نقش‌های مردانه و زنانه در خانواده به گونه‌ای صورتبندی شده است که: اولاً آرامش، اطمینان و سپس اعتماد را بر خانواده حاکم می‌کند. ثانیاً محبت و دوستی را همراه با احساسات و عواطف مثبت پدیده قالب خانواده می‌گرداند. ثالثاً ایثار و از خودگذشتگی همراه با تعهد و چشم پوشی از خطاها و اشتباهات دیگران در خانواده حاکمیت داده، گسترش می‌دهد. رابعاً، دین به کمک خانواده آمده تداوم آرامش را تضمین می‌کند. ترکیب سه عنصر رابطه دوستانه، رابطه ایثارگرانه و آرامش در خانواده به صورت غیر قابل انکاری در همه آنات، ارکان و ساختار خانواده ساری و جاری می‌شود. در چنین خانواده‌ای افرادی پرورش می‌یابند که اولاً سرشار از عواطف مثبت‌اند و دوستی و محبت سرلوحه همه رفتارهای اجتماعی آنهاست. ثانیاً آرامش بخش‌اند، اطمینان‌آوردند و همواره قابل اعتمادند. ثالثاً نسبت به همه چیز متعهدند و منافع دیگران را بر منافع خود ترجیح می‌دهند. آنها وقتی وارد جامعه می‌شوند، دینداری، دوستی، ایثار، اطمینان و اعتماد را در محیط شغلی، تحصیلی، اقتصادی و اجتماعی خویش نشر داده و بر آن حاکم می‌کنند؛ که نتیجه آن اعتماد، مشارکت، دوستی و ایثار در جامعه است. اکنون علاوه بر خانواده محیط جامعه نیز آرامش‌بخش، اطمینان‌آور و امنیت‌آفرین است. لذا به صورت اجتماعی بستر لازم برای اشاعه اجتماعی دین فراهم و بتدریج دینداری اجتماعی شکل می‌گیرد. دینداری اجتماعی نیز پس از شکل‌گیری تولید آرامش، اطمینان، امنیت و اعتماد می‌کند. با شکل‌گیری آرامش و دینداری اجتماعی و تاثیر متقابل آن دو برهمدیگر، زمینه فراوانی، رشد، و رونق اقتصادی فراهم می‌گردد. نتیجه اینکه آرامش هم بستر دینداری فردی و جامعه‌پذیری است، هم بستر اشاعه اجتماعی دین و سپس شکل‌گیری دینداری اجتماعی، و هم بستر فراوانی اقتصادی و ایجاد امنیت در جامعه است.

❖ صورتبندی نقشی در موقعیت‌های زنانه و مردانه و نیز ترکیب آن‌ها در خانواده، نوعی از رابطه اجتماعی را اقتضا می‌کند که کاملاً دوستانه، محبت‌آمیز، عاطفی و حتی عاشقانه است. در درجه بعدی نیز رابطه اجتماعی شکل گرفته اقتضای رفتاری خاص را دارد که تشریح این بخش از پژوهش اقتضای مقاله‌ای مستقل را دارد.

### فهرست منابع

- قرآن مجید(با ترجمه‌های: المیزان، فولادوند، مشکینی، الهی قمشه‌ای و آیتی)  
 استرایکر، شلدون و دیگران(۱۳۷۶)؛ مبانی روان‌شناسی اجتماعی، جواد طهوریان، معاونت فرهنگی  
 آستان قدس رضوی، چاپ اول، جلد ۳
- اسکیدمور، ویلیام(۱۳۷۲)، تفکر نظری در جامعه‌شناسی، ترجمه مترجمان، نشر سفیر  
 اینگلهارت، رونالد(۱۳۷۳). تحول فرهنگی در جامعه‌ی پیشرفته‌ی صنعتی. (ترجمه‌ی مریم وتر). تهران.  
 کویر.
- ایروینگ ام. زیتلین و همکاران(۱۳۷۳)، آینده بنیان‌گذاران جامعه‌شناسی، ترجمه توسلی، نشر قومس  
 آخوندی محمدباقر(۱۳۹۳)، سنخ‌شناسی نقاق در آموزه‌های قرآنی، آموزه‌های قرآنی، شماره ۲۰،  
 ۷۶-۵۳
- آرون، ریمون(۱۳۸۷) مراحل اساسی اندیشه در جامعه‌شناسی، ترجمه پرهام باقر، شرکت سهامی انتشار  
 برگر و لوکمان(۱۳۷۵)، ساخت اجتماعی واقعیت، ترجمه فریبرز محمدی،  
 بیرو، آلن(۱۳۶۷). فرهنگ علوم اجتماعی. (ترجمه‌ی ساروخانی، باقر). تهران. کیهان.  
 توسلی، غلام‌عباس(۱۳۶۹)، نظریه‌های جامعه‌شناسی، انتشارات سمت  
 حسن زاده آملی، حسن(۱۳۸۱) انسان و قرآن، انتشارات قیام، قم،  
 حسن زاده آملی، حسن(۱۳۸۰) عیون مسائل نفس و شرح آن، انتشارات قیام، قم  
 حسن زاده آملی، حسن(۱۴۰۴) اتحاد عاقل به معقول، انتشارات حکمت  
 حسن زاده آملی، حسن(۱۳۸۸)، انسان و قرآن، انتشارات قیام  
 حسن زاده آملی، حسن(۱۳۷۹)، هزار و یک کلمه جلد سوم، انتشارات بوستان کتاب قم  
 دورکیم، امیل(۱۳۷۳)، قواعد روش جامعه‌شناسی، ترجمه علی محمدکاردان انتشارات دانشگاه تهران  
 دورکیم، امیل(۱۳۸۳)، صور بنیانی حیات دینی، ترجمه باقر پرهام، نشر مرکز، چاپ سوم،  
 رابرتسون، یان(۱۳۷۲) «درآمدی بر جامعه»، ترجمه حسین بهروان، آستان قدس رضوی، مشهد،  
 زیتلین، ایروینگ(۱۳۷۳)، «ساخت نظریه در جامعه‌شناسی»، ترجمه جمعی از نویسندگان، تهران.  
 روسک، جوزف و وارن رولند(۱۳۵۵)، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی، ترجمه بهروز بنوی و احمد کریمی،  
 چاپ دوم، انتشارات کتابخانه فروردین، تهران  
 صدیق اورعی، غلامرضا(۱۳۹۸) مبانی جامعه‌شناسی مفاهیم و گزاره‌های پایه، پژوهشگاه حوزه و  
 دانشگاه

- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۷۴)، ترجمه تفسیر المیزان، دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم، نوبت چاپ: پنجم
- طالقانی سید محمود (۱۳۶۲)، پرتوی از قرآن، شرکت سهامی انتشار، تهران، نوبت چاپ چهار
- طبرسی فضل بن حسن (۱۳۷۲)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، انتشارات ناصر خسرو، تهران، نوبت چاپ: سوم
- فارابی، محمد بن محمد (۱۳۷۴)، آراء اهل المدینه الفاضله و مضاداتها، دارو مکتبه الهلال، بیروت
- قرائتی محسن (۱۳۸۳)، تفسیر نور، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، تهران، نوبت چاپ: یازدهم
- قرشی سید علی اکبر (۱۳۷۱)، واژه شناسی قرآن، دار الکتب الإسلامیه، تهران
- کوئن، بروس (۱۳۸۶)، درآمدی به جامعه شناسی، ترجمه محسن ثلاثی، انتشارات توتیا
- نیک گهر، عبدالحسین (۱۳۹۲) مبانی جامعه شناسی، چاپ سوم، انتشارات توتیا تهران
- مندراس، هانری (۱۳۴۹)، مبانی جامعه شناسی، ترجمه باقر پرهام، چاپ اول، موسسه انتشارات امیرکبیر،
- مشکینی علی (۱۳۸۱)، ترجمه قرآن، نشر الهادی، قم
- مولائی نیا و فرشادنیا (۱۴۰۲)، نقش آفرینی معادباوری در تحکیم خانواده در برابر فضای مجازی، الگوی ایرانی اسلامی پیشرفت، آماده انتشار.